

УДК 069(1–4)+271:7.04+[930.1+94](477)

DOI: <https://doi.org/10.55389/2786-5797.2025.01.04>

Тетяна ЛЮТА,

кандидатка історичних наук, незалежний дослідник (Київ, Україна),
lutagen@gmail.com ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1224-2715>

ГОЛОВНА ПАМ'ЯТКА КИЄВО-БРАТСЬКОГО МОНАСТИРЯ - ІКОНА БОГОРОДИЦІ БРАТСЬКА. ЯВЛЕННЯ ТА ПОБУТУВАННЯ

42

АНОТАЦІЯ. Стаття присвячена історії явлення/створення відомої української пам'ятки іконопису – ікони Братської Богородиці. Досліджуються передумови виникнення культу цієї ікони як основної святині комплексу Братського монастиря, головним об'єктом якого на досліджуваній час був дерев'яний храм Богоявлення.

Метою дослідження є виявлення причин явлення/створення цієї пам'ятки, які лежали у контексті політичного, конфесійного та культурного життя українського суспільства на межі історичних переломів – у часи карального походу литовських військ під проводом князя Януша Радзивила та переходу українських територій від Речі Посполитої до Московської держави в результаті московсько-польської війни та Вічного миру. Методи аналізу наявних іконографічних пам'ятників, пов'язаних з іконою Братської Богородиці, а також порівняння наявного її зображення з пам'ятками світового християнського мистецтва дають підстави для зазначених у статті аналогій. Новизна статті полягає у тому, що на підставі представлених джерел розкривається відмінний від досі прийнятого варіант генези образу ікони та історія її побутування.

Висновок статті полягає у доведенні помилки реставрації пам'ятки без урахування основної легенди явлення та походження ікони. Вказано значення цієї пам'ятки для культурно-політичних процесів в Україні.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: ікона, Братський монастир, Борисо-Глібський храм, Богородиця, братія, Куп'ятицька ікона-хрест, сказання, образ, Лазар Баранович, Йоаникій Галятовський.

Братська ікона Богородиці, безсумнівно, є не простою іконографічною пам'яткою України. Це – образ складних проявів політичних, культурних, ідеологічних тенденцій київського духовного середовища після Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Руїна після смерті гетьмана, руїна самої Києво-Могилянської колегії – пожежі і пограбування фактично означали колапс інституції, яка залишилась без забезпечення. Однак з попелу і жалюгідних залишків витворилося певної міри чудо – Братська ікона Богородиці з Емануїлом¹.

¹ Голубцов А.П. К вопросу о Братской иконе Богоматери Богоявленской церкви и старом корпусе Академии // Труды XI археологического съезда в Киеве. 1899. Москва, 1902. Т. 2 С. 102 – 103.

Попередницею Братської ікони і першою богородичною пам'яткою в Києво-Могилянському колегіумі стала ікона Куп'ятицької Божої Матері – давньоруський хрест-енколпійон, який отримав статус Богородичної ікони через численні чудотворення і був привезений з місця явлення у с. Куп'ятичах під Пінськом. Перенесення його у Київ відбулося завдяки Лазарю Барановичу та Йоаникію Галятовському. Лазар Баранович, тоді ігумен Куп'ятицького монастиря під Пінськом, у часи лихоліть московсько-польської війни втік звідти разом з Галятовським до Києва, взявши з собою чудотворний образ² (рис. 1). На користь того, що Куп'ятицька ікона перебувала певний час у Братському монастирі, свідчить запис про відвідання монастиря Антіохійським патріархом Макарієм у 1656 р.: «В среду прибыли настоятель Богоявленского монастыря, находящегося всредине города, пригласил нашего владыку патриарха отслужить в нем обедню в праздник чудотворного образа Владычицы, принесенного из страны ляхов. Мы отправились и отслужили обедню, в присутствии всех горожан, а потом пошли к трапезе»³. Однак Куп'ятицька Богородиця була перенесена у Києво-Софійський собор.

Праця учня Лазаря Барановича – ректора Києво-Могилянської колегії Йоаникія Галятовського «Небо новое з новыми звѣздами сотворенное, то есть Преблагословенная Дѣва Марія Богородица з чудами своими» (Львів, 1665), описує понад чотириста чудес Діви Марії, зібраних з усіх куточків християнського світу – від Іспанії до Вірменії. Як показала Н. Яковенко⁴, творча «кухня» Галятовського полягала у складній системі використання текстів легенд про Богородицю західноєвропейської та східнохристиянської традиції, а також їх авторської інтерпретації. У своїй попередній гомілетичній за змістом роботі «Ключь разумѣнія» (Київ, 1659) Галятовський уже був торкнувся богородичної теми. Серед ікон Богородиці українського походження автор називає Куп'ятицьку ікону, однак Братської він ще не знав.

Ще одна подія, синхронна згаданій хронології – Гадяцька угода 1658 р., в якій окремим пунктом ставилося питання про визнання Могилянського колегіуму на рівні з Краківською академією. Шансів на отримання бодай якихось гарантій визнання прав у Київській колегії не було⁵. Серед фігурантів делегації професури, яка намагалась досягти прав у річпосполитських реаліях, був той самий Галятовський, який писав про часи «внутренеи войны домовою в отчизны нашей»⁶,

² Люта Т. Куп'ятицький хрест-ікона: історія явлення, побутування, втрата та гіпотеза віднайдення // Київські збірники історії, археології, мистецтва та побуту. 2021. № II. С. 199 – 229, 371 – 377.

³ Алеппский Павел. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским: (По рукописи Моск. гл. арх. М-ва иностр. дел). Вып. 1-5 / Пер. с араб. [и предисл.] Г. Муркоса. Москва: О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1898. Вып. 4. С. 186 (далі – Путешествие).

⁴ Яковенко Н. У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоаникія Галятовського. К., 2017. С. 597 – 684.

⁵ Яковенко Н. Київські професори за лаштунками Гадяцької угоди (про спробу перетворення Могилянської колегії на університет) // Київська академія. Вип. 9. К., 2011. С. 5 – 24.

⁶ Там само. С. 20

Мелетій Дзик – спочатку намісник, а потім ректор колегії до серпня 1657 р., учень Лазаря Барановича, а також Симеон Полоцький та Варлам Ясинський.

Саме Лазар Баранович 17 жовтня 1657 р. у Братському монастирі освятив клейноди Івана Виговського. Київський воєвода Андрій Бутурлін доносив цареві про цю подію: «Да октября ж въ 17 день звалъ насъ, холопей твоихъ, епископъ Лазарь Барановичъ въ Брацкой монастырь къ службѣ пресвятые Богородицы акафиста⁷. И мы, холопи твои, въ Брацком монастырѣ были, и въ то жъ время пріѣхаль к обѣдни гетманъ Иван Виговской, а за нимъ принесли твое, великого государя, жалованье, булаву, что была у гетмана Богдана Хмельницково, да ево гетманову саблю и бунчюкъ. И по совершеніи обѣдни, епископъ пѣлъ молебень, и после молебна надъ булавою и надъ саблею и надъ бунчюкомъ говорилъ молитвы, и, проговоря молитвы, покропя святою водою булаву и саблю и бунчюкъ, подалъ гетману и говорилъ рѣчь, чтобъ ему, будучи гетманомъ, тебѣ, великому государю, служилъ вѣрою и правдою; какъ напередъ сего служилъ, такъ бы и до конца совершить, и Войско Запорожское править и во всемъ укрѣплять, чтобъ подъ твоею государскою высокою рукою были и на вѣки неотступно; и благословилъ ево крестомъ»⁸.

На Київську митрополичу кафедру в цей час претендували: Діонісій Балабан, луцький єпископ (1657–1663 рр., пізніше обраний митрополитом і посвячений Константинопольським патріархом), віленський архієпископ Йосип Нелюбович-Тукальський митрополит (1663–1673 рр., пізніше – ставленик пропольського гетьмана Павла Тетері), львівський єпископ Арсеній Желіборський (так і не став митрополитом), промосковський Мефодій Филімонович (висвячений на єпископа Мстиславського та Оршанського у Москві 1661 р., місцеблюститель Київського митрополичого престолу, не визнав Тукальського і перейшов на бік Івана Брюховецького у час його антимосковського повстання), через нього Йоанікій Галятовський змушений був покинути колегію у 1665 р. і вже сюди не повернутись та Антоній Винницький (висвячений Константинопольським патріархом, 1676–1679 рр.).

За словами Нелюбовича-Тукальського, 21 березня 1669 р. сказаними перед Чигиринською радою, яка мала розглядати питання султанського протекторату, поляки «pokazali za to ryżany kwiatek, a ten sie, w trucziznę obrócił»⁹. Так, узагальнюючи результати спроб політичного врегулювання і припинення війни, яку на користь Польщі вів Іван Виговський, (у тому числі на території Києва) і від якої потерпіла

⁷ Можливо, акафіст читали саме перед Куп'ятицькою іконою Богородиці.

⁸ Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 4 (1657 – 1659). СПб., 1863. С. 45.

⁹ Яковенко Н. Вказ. стаття. С. 21

і Київська колегія, годі було уже шукати образу «Речі Посполитої Трьох Народів»¹⁰.

Лихоліття 1658–1659 рр. призвели до пожеж і розорення Могилянської колегії доценту. Її споруди були спалені. За свідченням М. Петрова¹¹, у пожежі був уцілів лише Борисо-Глібський храм-трапезна (сучасна Святодухівська церква), основа якого була побудована ще за часів Сагайдачного¹² і який описував у 1654 р. Павло Алепський¹³ (рис. 2).

Саме в цьому храмі-трапезній була розміщена Братська ікона після її «віднайдення» 10 травня 1662 р. на березі Дніпра навпроти Братського монастиря¹⁴ (рис. 3). Принаймні так свідчить легенда-сказання про Братську ікону Богородиці, вперше зафіксовану у листуванні Варлама Ясинського, 6 січня 1666 р. обраного на ректорство.

Лист Варлама Ясинського до царя Олексія Михайловича, написаний 23 січня 1670 р., описував стан монастиря : «...монастыря нашего сущего под именем Троицкого поклонения Богоявленского Киевского Братского ... на защищение православных веры, вблизи сущих иноверных основанного, на его же болезненное падение, аще пред Вашим царским пресветлым величеством слезно сетуем яко защититель обители нашея Богоявленския сам Иисус, крестивыся во Иердани, наг у нас обретается чрез немалое уже время, сетуя на нас яко наг есмь и не одеясте мя, странен есмь и в дом церкви не введосте мя и яко сеи сын человеческий не имат, где главы преклонити... службу и моление за Ваше царское пресветлое величество бедне совершаем, неимущие где и иконы чудотворныя Пресвятыя Богородицы Вышшегородския¹⁵, казнишевся недревле на Днепре татар, и много иных чудес творящя, угодно поставити...»¹⁶. Приказні дяки зробили упис цього листа, де з'явилися додаткові подробиці погорілої обителі: «...церкви Богоявления Господня да Благовещения Пресв. Богородицы погорели со всею утварью церковной и с ризы и колокоल्या с колоколы и часовня с часы, весь монастырь с кельями и со училищами»¹⁷. Прохання милостині на відбудову монастиря опиралось на уклінні прохання надати підмогу з обіцянками «доживотные нашия и наследников наших за благовременное и по сем вечное Вашего царского пресветлого величества царствование, обещаем молитвы воздавати...». Політичний мотив

¹⁰ Там само. С. 15.

¹¹ Н.[иколай] П.[етров] О Свято-Духовской церкви Киево-Братского монастыря // Киевская старина. 1906. № 3 – 4. С. 68 – 71.

¹² Голубев. С. Киевская академия в конце XVII и начале XVIII столетий. К., 1901. С. 48.

¹³ Алеппский П. Путешествие ... С. 187.

¹⁴ Ця дата перейшла у традицію братської щорічної процесії. Див.: Киевские епархиальные ведомости. № 2. 16.01.1870. Отд. 2. С. 49 – 53.

¹⁵ Єдина згадка про Братську ікону як Вишгородську.

¹⁶ Киево-Могилянська академія кін. XVII – поч. XIX ст. Повсякдення історія. Збірник документів. Київ, 2005. С. 19. (Далі – КМА). Тут описана історія позбавлення монастиря дерева, заготовленого на відновлення головного храму воеводою Юрієм Борятинським.

¹⁷ Цитата за: Хижняк З. Варлам Ясинський // Киево-Могилянська академія в іменах. XVII – XVIII ст. Київ, 2001. С. 618. Без посилань на джерело.

завершував чолобитну – «писан во отчине Вашего царского пресветлого величества в богоспасаемом граде Кieve (підкреслення – Т. Л.) в Богоявленском Братцком монастыре...»¹⁸.

З іншого боку, Братський монастир активно діяв у напрямку королівської канцелярії у Варшаві: не збереглися (або досі не виявлені) листи могилянців з проханням затвердження привілеї на земельні маєтності, але, очевидно, вони існували. Привілей короля Міхала Вишневецького від 10 жовтня 1670 р. утвердив права монастиря на маєтки: Новосілки (вказана як фундація Киселя), Богушівка, Дзвінки, Зобківщина, і «wieska Rozniaki», а також підтвердження юрисдикції монастиря над церквами Трьохсвятительською та Воздвиження Святого Хреста¹⁹.

Наведена у листуванні Малоросійського приказу²⁰ легенда про чудеса Братської ікони була призначена «пояснити» виникнення/появу чудотворної ікони: «Въ лѣто от рожества Христова 1651-е въ мѣсяцѣ августѣ, егда князь Янушъ Радивиль, гетманъ великого княжества литовскаго, съ полки своими на Кіевъ грядый, стоялъ во градѣ, нареченномъ Вышгородѣ, тогда единъ отъ воевъ еретикъ, вшедши тамо во храмъ святыхъ страстотерпецъ князей російскихъ Бориса и Глѣба, въ самое лице икону Пресвятыя Богородицы намѣстную уязвилъ, коего уязвленія иконы Своя Приснодѣва Богородица не стерпѣвши, явился во снѣ князю Радивилу, гласомъ страшнымъ наказуюци того князя, дабы за ту иконы ея язву, аки Самой Ей заданную, невѣрнаго онаго уязвителя смертію казнилъ, аще, рече, обиды моя и уязвленія, княже, не отмстивши, да вѣси, яко не изыдеши отсюда. Тогда князь онъ, аки на явѣ видя и слыша сицевое страшное прецненіе Пресвятыя Богородицы, абіе воздвижесе отъ сна и повелѣ скоро представити себѣ оного безбожного уязвителя Пресвятыя Богородицы. И тако зѣло жалѣя о уязвленіи томъ, повелѣ, дабы безъ отлаганія уязвитель онъ убитъ былъ, еже и бысть. Егда же, по повелѣнію Пресвятыя Богородицы, князь врага Ея погубилъ, самъ цѣло, безо всякаго вреда со всѣми вои своими оттуду изыде»²¹ (рис. 4).

Факт перебування військ Радзивіла влітку 1651 р. у Вишгороді в поході проти козацького війська в контексті Визвольної війни

¹⁸ КМА. С. 22 – 23.

¹⁹ Оригінал: Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського. Ф. 302, № 220 П. С. 175. Історію боротьби монастиря і колегії за земельну власність див. детальніше: Люта Т. Земельна власність і статус Братського Богоявленського монастиря / колегії (До 400-ліття заснування Київського братства та школи // Український історичний журнал. 2015. № 6. С. 106 – 130. Н. Яковенко за О. Яблоновським вважає королівський привілей 1670 р. за «відновлювальний» з правом «викладання humaniora по-грецьки, по-польськи і по-латині». (вказ. стаття, с. 23). Насправді у королівському привілеї від 25.04.1670 р. йшлося тільки про дозвіл викладати латину, а решта тексту детально перераховувала майнові та економічні права інституції. Привілей від 10.10.1670 р. також підтверджував майнові права колегії та забороняє приймати до студентського складу тих, хто «тумулги» чинить.

²⁰ Затилюк Я. Ікона Кієво-Братської Богородиці з колекції Національного музею історії України XVIII ст.: походження, атрибуція та історія // Науковий вісник Національного музею історії України. № 2. 2017. С. 79 – 96.

²¹ Сказание о Кієво-Братській чудотворній іконі Божей Матері. Кієв, 1900 (далі – Сказание). Ця публікація не була відома професорці Н. Яковенко (вказ. праця, с. 349) через що вона підкреслила гостру необхідність публікації тексту сказання, що зберелся у матеріалах Малоросійського приказу.

зафіксований достатньо детально²². Боротьба за Київ між козацькими військами і армією литовського гетьмана Януша Радзивіла була досить жорсткою: Радзивіл скасував призначений на 10 липня штурм Чернігова, залишив біля міста залог, а також, полишивши застави в Любечі й Лоеві, 16 липня 1651 р. рушив зі всім військом до Києва. Частина обозу, гармати й угорська піхота були відправлені на байдаках по Дніпру. Основне ж десятитисячне військо разом з кіннотою рушило сухоходом й, подолавши за тиждень водні переправи, разом із загонами литовського воєначальника Вінцента Гонсевського 23 липня 1651 р. вступило до Вишгорода. Отже, дорога на Київ була відкрита. В обороні міста залишались лише козацькі загоони київського полковника Антона Ждановича (рис. 5).

Ці скорботні події війни достатньо відомі, однак для розуміння ситуації «в тилу» подій важливо знати дії київського духовенства. За словами А. Гурбика, «Ієрархи церкви – київський митрополит (Сильвестр Косів – Т. Л.) та киево-печерський архимандрит (Йосип Тризна – Т. Л.) не лише не благословили козацькі загоони на захист міста, а навпаки писали до київського полковника А. Ждановича, «сильно прохаючи» останнього, аби той не воював із підрозділами Я. Радзивіла. Адже церковним ієрархам стало «достеменно відомо, що Радзивіл посилає супроти полковника і його полку козаків велике військо, якому наказав знищити на заставі полковника київського [Ждановича] і його козаків, а потім наступати на Київ і там церкви Божі та доми розорити до остатку, і киян, яких застануть у місті, усіх порубати». А тому церковні владики радили Ждановичу: «поскільки йому супроти такого великого війська... не встояти, тому київському полковнику не слід більше проти поляків за Київ воювати, а слід відійти від Києва деінде». А тим часом «він, митрополит, пошле до Радзивіла своїх посланців, щоб литовський гетьман наказав своєму війську «церков божих не руйнувати та православних християн не нищити через те, що вони – духовного і світського чину всі люди у підданстві й волі його королівської величності... бути хочуть... а що козаки стоять супроти короля і війну ведуть, і Києвом володіють, то чиниться не з їхньої волі». 14-го липня 1651 р. до литовського табору було надіслано листа, в якому київське духовенство, «найнижчий посилаючи уклін, слізно просило помилувати місто і людей»²³. Здобуття Києва військами Радзивіла і зустріч його київським православним кліром, а також служби на честь Радзивіла в головному кафедральному храмі Києва – Софійському соборі та у Києво-Печерській лаврі – не врятували місто від пограбувань литовськими військами,

²² Гурбик А. Оборонні бої за Київ та звільнення міста від армії Великого князівства Литовського 1651 р. // *Ukraina Lithuanica*. К., 2017. Т. IV. С. 53 – 72.

²³ Там само. С. 55.

підпалів церков, вивезення майна, в тому числі церковних дзвонів, які козацьким загонам частково вдалося повернути. На згадку про цю перемогу над «козацькими ребеліантами» за розпорядженням Януша Радзивіла була карбована медаль²⁴.

Зрештою, литовські війська були витіснені з Києва козацькими загонами, однак позиція духовенства у цих подіях, як і у подіях пізнішого часу, була показовою: політична лояльність до сильнішої сторони визначала поведінку ієрархів. Аналогічно вони діяли і у період Руїни після смерті Богдана Хмельницького, коли у 1662 р. «Юрій Хмельницький в Чигирине Павлу Тетере отдал булаву и гетманство, а за Днепром Сомко был гетманом». Походи польського короля Яна Казимира 1664 р. за «київську спадщину» не увінчалися успіхами: «Ян Каземер, кроль полский, з войском полским, козацким и татарским, з другого боку Днепра, был за Днепром; Рождества Христова отправовал в Козелцу, и Глухов добывал недель чотыри, а недоставши, отступил и пошол до Полци...»²⁵. Ці події вказали на злам ситуації на користь московського царя, і саме цим подіям присвячена друга частина сказання про Братську ікону. Адже «агарянин»-татарин, що ніби врятувався на плоту-іконі, теоретично міг бути у військах польського короля Яна-Казимира, який мав татарські зағони кримського хана Мехмеда IV Герая і який справді утримував кордон з московськими військами берегом Дніпра: «1662-е въ мѣсяцѣ ноемврїю, егда агаряне татарове, подѣ тимѣ-жде Вышгородомѣ ставше, хотѣша на плѣненїе христіанѣ въ державу царя православнаго за Днѣпрѣ итти...». Без сумніву, авторами сказання були могилянські богослови, добре орієнтовані у політичних реаліях польсько-московської війни: «...къ сему же и богоспасаемый градъ Кїевъ, иже прежде часто въ бѣдѣ бываше отъ агарянь, нынѣ, по приплытіи тоя святыя иконы, никогда же дознаваеть тако приближающихся ему, якоже прежде, агарянь, заступленїемъ Пресвятыя Богородицы»²⁶.

Легенда оповідає про місце облаштування новоявленої ікони, що припливла Дніпром і пристала до берега навпроти Братського монастиря: «... вземше отъ воды, икону святую честно принесоша и поставиша ю въ своемъ монастырѣ въ храмѣ святыхъ страстотерпецъ князей Россійскихъ Бориса и Глѣба, суццемъ въ трапезѣ ихъ каменной. Идѣже умыслиша иноцы тые братстїи украсити икону ту, елико мощно, еже по силѣ и сотвориша за помощїю благочестивыхъ подаятелей; но язвы тоя на лицѣ иконномъ, отъ еретика заданнїя, не возмоглѣсть естъ иконописецъ закрыти, и до нынѣ естъ знаменїе. Уставиша же тѣ же иноци пѣти предѣ тою иконою акаѲистъ Пресвятой Богородицы по вся

²⁴ Корнієнко М. «Київська» медаль князя Януша Радзивіла (1612 – 1655): від створення до музейного експоната // Київські збірники історії, археології, мистецтва та побуту. 2021. № II. С. 230 – 255, 375 – 384

²⁵ Гурбик А. Вказ. стаття. С. 67.

²⁶ Сказание... С. 5.

субботы, воздающе благодарение за толикое чудесное при той иконѣ избавление православныхъ отъ плѣненія агарянского...»²⁷.

Ця цитата свідчить про обізнаність могилянських професорів з давньоруською легендою ікони Вишгородської Божої Матері, пізніше відомої як Володимирська. Причому, головними, пов'язаними між собою об'єктами тут виступають Борисо-Глібські храми Вишгорода і Могилянки²⁸. Могилянський Борисо-Глібський храм був побудований у часи Сагайдачного, а згодом відбудований Іваном Мазепою (добудова 2-го поверху) як храм-трапезна, де і була розміщена ікона Братської Богородиці. Храм обдарувала мати гетьмана – ігуменя Печерського Вознесенського монастиря Марія-Магдалена. Чудом вцілілі акти конфіскації у 1919 р. майна церкви²⁹ донесли інформацію про її дарчий напис на подарованому храму срібному потирі з дискосом, звіздницею та лжицею. Борисо-Глібський храм був названий на честь покровителів молодого покоління спудеїв, серед яких були онуки Марії-Магдалени – племінники гетьмана Андрій Войнаровський та Іван Обидовський, а з ними – молодий Василь Кочубей та Конон Зотов – діти високого соціального стану, яких патрунував сам гетьман. Прикметно додатково відзначити, що Борисо-Глібський храм у Вишгороді у часи Мазепи репарував його дядько, брат матері – полковник Костянтин Мокієвський. Їхній родовий герб «Ясеньчик» разом з пам'ятним віршем-панегіриком на честь Мокієвського були зображені на Євангелії – вкладі полковника до вишгородського храму. Цей герб разом з посвятою до Євангелія зафіксував відомий французький лікар Домінік Де ля Фліз³⁰ (рис. 6).

Загалом легенда Братської Богородиці в тому вигляді, у якому вона відома з опублікованого варіанту, мала свого «слухача» – православного московського царя. Недаремно вона відома саме за листуванням Малоросійського приказу – місця постійного прохання київського духовенства за милостинею в обмін на київські «святощі»: у разі митрополита Петра Могили – так званих останків князя Володимира, поданого як царського «прародителя»; у випадку пізнішого панегірика-тези «троиственно царственной двоице» (спочатку Софії, а потім Івану та Петру Олексійовичам) від імені племінника Мазепи – Івана Обидовського, випускника Могилянки – самого Києва, як царської «отчини»³¹. Створення і використання сказання у листуванні з царською канцелярією говорить про її «утилітарне» призначення – прохання грошей

²⁷ Там само.

²⁸ За аналогічною сакральною топографією був облаштований і Чернігівський колегіум: поруч з давнім Борисо-Глібським собором – навчальний корпус колегіуму.

²⁹ Державний архів Київської області. Ф. Р1. Оп. 1. Спр. 187. арк. 391.

³⁰ Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Ф. 301. Спр. П 206. С. 53.

³¹ Про вправну здатність могилянських професорів згадувати давньоруське минуле Києва збереглося багато свідчень, зокрема, про одну пам'ятку – «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Саме «Слово» лежало в основі відомої тези Іларіона Мигури на честь гетьмана-будівничого, див.: Люта Т. Софія Київська та Іван Мазепа: теза Іларіона Мигури в контексті Слова про закон і благодать // Ruthenica. Т. XI. С. 87 – 107.

в обмін на політичну лояльність³². Тексту сказання не знайдено у церковній літературі.

Натомість пісня про Братську Богородицю – твір цілком художній і духовний, який, однак, повторює сюжети сказання. Повний варіант «песни» опублікував Іван Франко³³, коментуючи окремі сюжети і припускаючи версії аналогічних сюжетів з Печерського Патерика.

Пѣснь Пресвятой Богородици Кіевской,

Зостаючой в монастири Братском

Побѣдителная всѣм кіевскія странни,
Воспойте матцѣ божой, пришедшой от брани,
От Вышгорода Днѣпром Кіева Подоли,
Єгда варварським полком преславно содоли...
И не утопе ни на страну Днѣпра инну,
Леч Днѣпром в долж понесе [в] кіевську долину;
Єгда же ста под Кієв, Марія невѣста,
Плѣненна кіевляне, взавши не видѣста...
В монастыр Братцкій просто по Днѣпре змѣряет:
Же недвижно против ста, вещь ты увѣряет;
Познавши люди чудо, иноци, пришедши.
Сосуд взяли, божественъ бисер произведшій...
Оцкнися, цній Могило, витай Бога Матку!
Приходитъ фундаторка к тебѣ в недостатоку.
Открый, Могило, смерти могилу и яму:
Изволи се зде быти премудрости храму...
Пріємшая иногда язву в твар пречисту
Геретика желѣзом от руку нечисту:
Радивил вожд литовскій в Вышгородѣ градѣ
На упадок гонил гды в кіевской отрадѣ...
И отишол со вси во снѣ наказанный
Явленіем, аби был смертію караный:
Уязвивый образ, и обвѣшен єст вервом
В року тысящном шестсот пятидесятом первом.
Образ люб малярская рука малійовала,
Незамалійованная язва в нем зостала;
От лѣвія страны кто предстанеш назначиш:
В твар образ с правой страны уязвлен обачиш...

³² До подібного явища обміну святині на гроші/лояльність можна віднести піднесення царю Олексію Михайловичу 16 жовтня 1653 р. настоятелем Ієрусалимського подвір'я в Константинополі (Стамбулі) Гавриїлом ікони Богородиці так званої Влахернської. Сумнівна історія самої ікони, а тим більше контекст «дарування» не заважає вважати московським дослідникам, що «это часть целенаправленного процесса собирания святынь русским Государством, осознававшим себя наследником Нового Рима – Константинополя».

³³ Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 42. Фольклористичні праці. Київ, 1984. С. 340 – 346. Археографічна реконструкція тексту пісні здійснена Франком за двома списками залишає неясні місця, про що, власне, і писав сам Франко.

Публікуючи цю пісню, Іван Франко міркував довкола її тексту, припускаючи, що він був значно спотворений у часи переписування, однак мав в основі могилянський твір, створений «по свіжих слідах» описаних подій. Оскільки текст пісні був відомий йому зі збірок богослужбових: кам'янського 1735 р. і почаївського 1790 р., це свідчить про поширення пісні на досить широких землях України. При цьому сюжет про Радзивіла в одному з них був вилучений через побутування пісні на підпольських територіях.

Короткий варіант пісні опублікував В. Кречотень у збірці «Українська поезія. Середина XVII ст.»³⁴. Її фрагмент свідчить про збереження знання про «язву» на лику Богородиці:

Пѣснь Кіевская

...Уявлен образ и обвѣшен вербом
В року тисящном шесть сот пятидесятком первом.
Юж малярская его рука малювала,
Не замалюванна в нем язва зостала.
Благодарственния вси Кіевскіе страни,
Воспойте матцѣ братцкой, пришедшей от брани.

У часи відродження Києво-Могилянської академії за гетьмана Івана Мазепи образ Братської Богородиці набув поширення через мистецтво гравюри, яким віртуозно володіли викладачі Могилянки: Іларіон Мигура, Інокентій Щирський, брати Тарасевичі. Гравюри із зображенням Братської ікони Богородиці мали різні призначення, і, відповідно, були різні тлумачення зображення святині. Наразі відомі п'ять гравюр-мідьоритів.

Найранішою, датованою часом освячення новопобудованого Іваном Мазепою Богоявленського храму, є пам'ятка, присвячена цій події – гравюра-теза невідомого майстра (можливо, когось із братів Тарасевичів), що нині зберігається у Бібліотеці Народовій у Варшаві³⁵ (рис. 7). Текстова частина твору невідома, оскільки її відрізували у часи нищень мазепинських пам'яток. Але із того, що лишилось, можна впевнено сказати, що це – теза на честь гетьмана – будівничого головного храму Могилянки, який став іменним храмом гетьмана, враховуючи посвяту головного престолу храму його небесному заступнику Іоану Хрестителю. Його виразна постать з хрестом та хоругвою, на якій зображено гетьманський Курч, правою рукою вказує на постать Христа у Йордані-

³⁴ Українська поезія. Середина XVII ст. / Упорядники В.І. Кречотень, М.М. Сулима. Київ: Наукова думка, 1992. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto53.htm#istv16> (07.08.2025)

³⁵ Biblioteka Narodowa Warszawa, G. 65658. Deluga W. Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej i Akademii Mohylańskiej. Kraków, 2003. S. XXXVII (№ 62); Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роколанському вимірі високого бароко. Київ, 2006. С. 12; Александрович В. «Богоявлення» – новий київський графічний панегірик гетьманові Іванові Мазепі // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 2008. С. 301 – 311; Люта Т. Могилянський «Theatrum Glorіae» Івана Мазепи // Пам'ятки України. 2013. № 1. С. 30 – 39.

Дніпрі. Фігура Христа є центром композиції гравюри. Христос вказує двома пальцями на групу персонажів, на чолі якої стоїть Святий князь Володимир Святославич, за ним – Святий Борис і Гліб, поруч – царські «підопічні» давньоруських святих: Іоан і Петро Олексійовичі Романови у парадному царському одязі як «спадкоємці» княжої влади. За ними – козацька старшина на чолі з гетьманом. Неодноразово цей персонаж ототожнювався з Іваном Степановичем³⁶: його постать зображена зі складеними у молінні руками. Підбита хутром делія скромно вирізняється на тлі багатих князівських та царських шат. У правому куті гравюри – постать Апостола Андрія із написом на бандеролі «Се азъ и дѣти яже ми далъ ест Бгъ». Фактично ця фраза об'єднує всю композицію: дітьми Іоана Хрестителя – патрона Мазепи, є Св. Борис і Гліб, що, у свою чергу, патронують молодим московським царевичам. Богоявленський храм, освячення якого мало припасти на свято Богоявлення, зображений з Мазепиним гербом Курчем на фасаді (рис. 8).

Дітище гетьмана, Київська колегія, на будівництво якої він витратив бл. 226 тис. дукатів, у 1701 р. отримала статус академії і стала окрасою Києва. На гравюрі споруда Боговленського собору представлена в усій архітектурній величі та красі разом із навчальним корпусом та дзвіницею. На горі зафіксовані всі «видимі» церкви – Воздвиженська, Трьохсвятительська та Михайлівський монастир. На чільному місці – фігура Святого (можливо Апостола Андрія), який встановлює гетьманський герб Курч. Над усім Верхнім містом розміщена бандероль з написом «Основаніє Его на Горахъ Стхъ».

Ікона Братської Богородиці на гравюрі зображена у човні, що пливе Дніпром у супроводі двох янголів-дітей, над човном – бандероль «Радуйся кораблю хотящим спстстися». Так, через двадцять з лишком років, було забуто деталі легенди-пісні: втрачена язва на лиці Богородиці, забутий Радзивіл і татарин, натомість з'явилися образи нової інтерпретації історії ікони. Однак головна ідея явлення ікони – приплиття з Вишгорода Дніпром – збережена (рис. 9).

Наступною за хронологією гравюрою, що зображувала Братську ікону, є робота Степана Савицького 1703 р. з повним висвітленням історії явлення Братської ікони, наближеним до сказання-пісні (рис. 10). Сама Братська Богородиця тут коронована – над її головою янгели з крилами тримають корону³⁷; під зображенням ікони – її історія приплиття Дніпром: на березі ріки стоять троє ченців, готові витягти з води новоявлене чудо, перший з них простяг до ікони руки. На берегах ріки зображено храми, зокрема Борисо-Глібський у Вишгороді. У правому

³⁶ Ковалевська О. До питання про непомічене // Сіверянський літопис. 2005. № 4/5 С. 67 – 70.

³⁷ Сюжет «коронування» Братської Богородиці за католицькою традицією ніде не прописаний: вочевидь, йдеться про корону на голові Божої Матері як художню метафору, яка пізніше відтворюється на шатах.

нижньому куті, ближче до глядача, по центру – два храми Могилянки: Богоявленський собор і однобанна трапеза – храм Св. Бориса і Гліба, куди, власне, і було поставлено ікону. Символічне пов'язання водним шляхом вишгородського і могилянського Борисо-Глібських храмів очевидне. Напис на гравюрі: «Изображеніе Чудотворніа Икопи Пр/ес-вят/тїа Б/огороди/ци Брат/скои/ Кіевскіа»³⁸.

Наступна ритина штихеля Іларіона Мигури – панегірик-дедикація на честь ректора Києво-Могилянської академії Гедеона Одорського, у 1704 р. призначеного ігуменом Крупницького Батуринського Миколаївського монастиря (рис. 11). Панегірик складається з посвяти Одорському, святий патрон якого – пророк Гедеон, зображений над іконою Братської Богородиці у рамі з півмісяця на тлі герба Івана Мазепи – Курча. Курч має додаткові елементи у вигляді пари зірок та молодого місяця із написами «Huic stat Gloria Luci» («Це означає слава світла»). Зверху над всією композицією повторена кирилицею фраза «В сем знамені свѣтла побѣда». Заголовок-напис: «Снідетъ яко дождъ на руно, и капля каплющая на землю» (Псал. 71:6)³⁹. Праворуч від патрона – Св. Миколай Мирлікійський подає Гедеону митру з хартією «Вънец доброты от руки Гсдня»; праворуч Св. Варвара⁴⁰ подає перлове намисто з написом «Иго се Блго и Бремя легко». Довкола всієї ікони Богородиці – цитата із акафіста Богородиці «Радуйся Руно орошенное ежели Гедеон, Дво, прежде видѣ». Ліворуч – Святий Борис з пальмовою гілкою у лівій руці і хартією «Иурани Гедеон на утріе, и исцѣди Руно, и истече роса от Руна исполнен окринъ» (Книга судій, 6:38); праворуч – Св. Гліб з пальмовою гілкою у правій руці і написом «Мріа Руно на ней же Божия Слава ... Слава Гедеона»⁴¹.

Головна посвята викарбувана польською мовою: «Tzymf z imienia GEDEONA wzięty od Regimentem Promiena świętych Planet Laską Marianską Violetow my Iasnie w Bogu Przewielebnemu Iego Msci O GEDEONOWI ODORSKIEMU z bożey Łaski Prawosławnemu Archimandrycie Baturynskiemu Sto Nikolskiemu Krupickiemu Panu Patronowi y Osobliwemu Dobrodziyiowi przy solemnym na Honorarium Ingressio z Domu Stoy Sofiey Pierwszej Stolice Metropolitańskiej Kijowskiej [...]zem Konferowany

W Gorze Planety, Maria na dole
Chiążeta Rosscy w tymże stoia kole.

³⁸ Явлення. Пам'ятки Київського Братського монастиря (К.: NAMU. 2029. 302 с., далі – Явлення), с. 183. Оригінальна мідна дошка, віднайдена 1870-го р. у стародубському похованні, має зворот – зображення Св. Варвари. Зберігається: НБУ ім. В. Вернадського. Відділ образотворчих мистецтв, № 414/1.

³⁹ Цитування цього псалму на гравюрі – явна рефлексія щодо попередника Одорського – Дмитра Ростовського (Туптала), автора «Руна орошенного», який був ігуменом Батуринського монастиря у 1681 – 1684 рр.

⁴⁰ Святий Миколай Мирлікійський тут зображений через посвяту йому головного храму Батуринського монастиря, а Свята Варвара – через часточку її мощів, що був передав у монастир Одорський.

⁴¹ Якість мідної дошки не дозволяє прочитати повну фразу.

Gedeon swieci Runem wzięty z nieba
Atak Tryumfu pększego nie tzeba.

Z laski Bozskiey droga mitra dana
Za mądrosc ktora w Niem byla uznana-
Daley Odorski gdy pastorał bierze
Cudnie zajasnial w Dignitarskiey Cerze.

Krzż yż Palme rodzi w Abdanku [...]uv
Slawa przy Grocie SpieszYW go methrow.
Gedeonowi zdarż pry tem fortuna
Niech w Slawie kwitne zloteje Runo.

54

Cze [bymanissimo przyia] Iasnie w Bogu Przewielebnogo Waszey [...] Ioanes Migura Kojoviensis Metropolitani Archidiacon fecit [...] idem 1704 maiy dnia».

Сигла герба Одорського довкола Абданка не до кінця зрозумілі, розкриваються гіпотетично: «Г[едеон] О[дорський] М[илості] Б[ожої] А[рхимандрит] Σ[вятої] О[бителі] П[равославної?] Н[икольський] Б[атури́нський] К[рупницький]»⁴².

Наступна за хронологією – гравюра-пам'ятка із зображенням Братської Богородиці, також штихеля Іларіона Мигури⁴³, має широку легенду, ідентичну сказанню: «Истинное изображение чудотворна образа Пр. Бци Братской Киевской, иже прежде в Вишгородѣ в Црквѣ Ст Стратотерпец Кнзеи Россіиских Романа и Давида **бѣ намѣсныи** (виділення і підкреслення – Т. Л.). В лѣто ж ахѣв ка Татаре чрез Вишгород за Днѣпрѣ на плѣненіе Хртіанѣ ити хотѣша: сотворше же плити, (зашлося) плаванію и сию оубо Икону единѣ взял Татаринѣ плаванем. Бжим же изволеніем буря пославши всѣх потопа Агарянь. Сему то кмо живу сущу его ж тая Бжствѣная Икона под Кіев волнами низносяши невреднѣ принесе и ста противо Мнстира Братскаго чудовнѣ. Стояше же до селѣ донелѣже Іноци братскіе пришенше чтно взяша ю от води и поставиша такожде в Црквѣ Стых Стрстотерпецѣ Кнзеи Россіиских. Сицевое Чудо видя Татаринѣ вѣрова и крестися: Чудотворная же Икона до днес не престае в обит: Брат: чудодѣствовати. Нас Arca curawit R Hilariones Migura, Metropolis Kioviensis Archidiacono Ad 1706». Нижче – напис: «Криномѣ [Попокскихѣ ?] КІОТѣ вездѣ оукрашенный Процветет Той Двою всегда орошенныи» (рис. 12).

Довкола зображення Богородиці на ритині – вісім медальйонів із символами башти, вежі, ключа, дерев, світильника і дзеркала.

⁴² НБУ ім. В. Вернадського. Відділ образотворчих мистецтв. № 386 – мідна дошка, № 386/1 – відбиток XIX ст.

⁴³ Там само. № 389/1.

Медальйони над кіотом передаюць сцени Благовіщення, Богоявлення та Діви Марії з лілеєю (крином) у руці. Обабіч кіота – вісім медальйонів-композицій із лілей, зірок, стріли, вінка, персня, корони, сонця. Всі зовнішні медальйони мають написи, які через поганій стан гравюри не читаються. Перед іконою – шість персонажів. Два перші обабіч – Св. Антоній (ліворуч) з коштовним каменем у правій і лілеєю у лівій руці, лілея оповита стрічкою з написом «Яко кринь [...] такъ Мрія посреди дочерей», праворуч – Св. Феодосій з вервицею в правій та лілеєю в лівій руці і написом на стрічці «Благовоние ризи Марииной яко брагоухание крина». Друга пара: неатрибутований молодий святий у римських латах зі щитом, на якому зображена геральдична лілея з лілеєю в руці і написом: «Мариины уста яко крин»; парний йому персонаж – босий святий-мученик з мечем у правій руці та лілеєю в лівій і написом «Мариино чрево яко стог пшанный». Остання пара, ближча до ікони – неатрибутований святий (ліворуч), що правою рукою вказує на ікону, а в лівій тримає лілею з написом, що затертий, праворуч – Св. Володимир у князівському одязі та закритій короні з державою у правій руці; у лівій руці князь тримає лілею з написом, у якому читається тільки слово «цвет»⁴⁴.

Остання відома гравюра із зображенням Братської Богородиці – панегірик, видрукуваний на так званому об'ярі-шовку з тезою 1713 р. на честь Бориса Шереметьєва (рис. 13). Ця пам'ятка продовжувала традиційну форму подання київських піднесень царським особам від часів Софії Олексіївни. Зображення Братської Богородиці – багато прикрашене орнаментами та фігурною рамою, до яких додано зображення гербу першого графа Московського царства – фельдмаршала Шереметьєва. Можливий автор гравюри – Інокентій Щирський⁴⁵ – у тексті під іконою передав основну легенду її походження. Текст панегірика на честь «генерала-фелтмаршала», «свѣдительствовавшего военного кавалера Мальтійского» прославляв новоявленого «Анібаля» і був укладений за новою чолобитною московською риторикою: «нижайший рабъ и подножок Гавріиль Михаловичъ, священнои Богословія и філософія слышатель»⁴⁶.

Оцінюючи доробок граверного спадку Мигури у Києво-Могилянській академії, відомий дослідник Федір Тітов писав: «А на другом тезисе того же 1713 г. мы видим изображение (точное и при том снятое без ризы) одной из древних чтимых в народе святынь Киева, именно: киево-братской иконы Божией Матери, причем под изображением напечатан текст писанного предания о начале прославления этого

⁴⁴ Галина Белікова інакше тлумачить ці персонажі, див.: Явлення... С.182 – 183.

⁴⁵ Белікова наводить авторські сигла «IS»: Явлення... С. 85.

⁴⁶ Оригінал гравюри не зберігся. Репродукція за: Титов Ф. И. Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк. 1606 – 1616 – 1721. К., 1918. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://books.e-heritage.ru/book/10078139> (07.08.2025)

образа»⁴⁷. Тітов нищівно підкреслив: «Его (Мигури – Т. Л.) произведения не отличаются ни красотой, ни тщательностью отделки. Но по ним мы можем знакомиться с киевскими и внекиевскими украинскими зданиями, преимущественно монастырскими..., а также с портретами выдающихся деятелей»⁴⁸.

Краса, ретельність виконання, вишуканість образів робіт могилянських граверів, які зафіксували історію образу Братської Богородиці, і, зрештою, можливо «вигадали» її саму та за своїми уявленнями втілили її живописним виконанням, інтепретацією чудотворного образу в гравюрах – явище виняткове для української культури. Прикметно, що на пізніших гравюрах-мідьоритах Братська ікона зображена вже без «язви» у розкішних шатах-прикрасах та у кіоті, що свідчить про поступове «забування» її трагічного минулого – читай жебрацького стану самої Могилянки, коли ікона була «явлена/придумана» для випрошення милостині на відбудову Братського монастиря. Гравюри Мазепиного часу свідчать про інше – виняткове заступництво над «обраними», явний високий статус як самої ікони, так і тих, кого вона оберігає. Порівняти це явище немає з чим у тогочасному Московському царстві.

Західноєвропейська традиція, яка на другу половину XVII ст. вже мала колосальний досвід іконопису, започаткованого першими художніми гільдіями Святого Луки (Нідерланди та Німеччина), які регламентовано об'єднували художників як задля забезпечення якості виконання творів, так і захисту прав самих мистців. Крім того, з XIII ст. була надзвичайно розвинена традиція ретаблів у церквах італійських братств з неодмінними зображеннями Богородиці. За висловом Ханса Бельтінга⁴⁹, якість та естетичний ефект від них відігравали більше, ніж літургійну роль. Протягом цього часу виробилися високі стандарти живописної продукції, особливо в іконографії Богородиці, в основі яких лежали візантійські або поствізантійські зразки і яких дотримувалась подібні гільдії.

До таких поствізантійських течій зараховують критську школу XV–XVI ст., яка вплинула на розвиток іконографії Богородиці⁵⁰.

⁴⁷ Там само. С. 493.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Ханс Бельтинг. Образ и культ. История образа до эпохи искусства. Москва: Прогресс-Традиция. 2002. С. 502.

⁵⁰ Критська школа іконопису була нищівно критикована відомим російським мистецтвознавцем В. Лазаревим: «Лишь после падения Константинополя стала складываться критская школа иконописи, из которой вышли сотни скучнейших икон... Исходной точкой стиля этих икон была не венецианская манера, а позднейший константинопольский академизм с его подчеркнутой линейностью, с его сухой, детализированной трактовкой, с его вялой идеализацией. На эту основу критские мастера XVI–XVII веков начали наслаивать западные элементы, используя в качестве главного источника венецианскую живопись чинквеченто. Так сложилась итало-критская школа, которая по своему существу представляет глубоко упадочное явление. И ее не спасает ни обилие индивидуальных мастеров, охотно подписывавших свои иконы, ни чисто внешняя виртуозность техники, ни многообразие иконографических типов. Тот, кто чувствует дух подлинной Византии, никогда не сможет полюбить эти поздние критские иконы, являющиеся бледной тенью великого прообраза». История византийской живописи. Електронний ресурс. Режим доступу: https://www.icon-art.info/book_contents.php?book_id (07.08.2025) Однак зразки цієї школи у творчості таких її представників, як Михаїл Дамаскин, Феофан Критський, Ель Греко – явне заперечення снобізму дослідника.

Одним з ранніх образів Божої Матері цієї школи є Madonna del Perpetuo Socorro – Богородиця Невтомної (Вічної) Допомоги (рис. 14). Ікона була вивезена з Криту у кінці XV ст., зберігалася у різних храмах Риму, нині перебуває у римському храмі редемптористів Св. Альфонсо в Есквіліно і входить до числа найшанованіших образів Богородиці в Італії. Саме на цій іконі вперше зображено руки Христа, якими Він тримається за руку Матері: лівою ручкою обіймає великий палець правої долоні Матері, права лежить між великим і вказівним пальцями. Ноги Дитини схрещені: ліва ніжка в сандалику перекриває праву, з якої впав сандалик, і стопа Предвічного повернута до глядача. Реакція Емануїла передана страхом, з яким Він озирається на предмети своїх майбутніх тортур: Архангел Гавриїл над лівим плечем Божої Матері тримає хрест, на якому його розіпнуть, а Архангел Михаїл над правим плечем – спис і губку. Голова Дитини повернута у бік Гавриїла. Ця іконографічна традиція стала надзвичайно поширеною не тільки у Європі, але і Новому Світі. Численні списки та запозичення з неї демонструють захоплення та ретельність копіювання іконописцями: у Москві цей тип ікони отримав назву «Страстная» і для неї був побудований одноіменний монастир.

За візією Галини Белікової, прототипом Братської ікони є гравюра Рафаеля Саделера⁵¹ – нідерландського гравера, представника відомої мистецької сім'ї Саделерів. Репрезентована в альбомі іконографічна спадковість від італо-критської ікони «Богоматері Елеуси» XV–XVI ст. до гравюри Саделера демонструє сталу відсутність на зображенні правої руки Ісуса Христа (рис. 15). Не видно її і на гравюрі Саделера – лише ліва лежить у Материнській долоні. Натомість майстер передав положення ніжок Предвічного і «загублений» сандалик Ісуса Христа, подібно до зображення на іконі Богородиці Невтомної Допомоги.

Дослідниця також вважає, що образ Братської Богородиці належить ще й до лідсько-римського типу⁵², однак таке визначення має свої заперечення. З лідською іконою Братську об'єднує її історія «плавання» водою, але не образна подібність⁵³.

Первісним джерелом (хоч, може, і не прямим) для майстра-художника впевнено можна назвати образ Богородиці на мармуровому рельєфі у венеційському соборі Св. Марка (бл. XV ст.), так званий образ Мадонни з рушницею (рушниця як обітний дар була закріплена на плиті у лівій стороні храму), про яку писав П. Кондаков і зображення якої навів⁵⁴ (рис. 16). На відміну від Саделерового зображення, цей

⁵¹ Явлення... С. 59. Джерело не зазначене.

⁵² Явлення... С. 57 – 85

⁵³ Аргумент Г. Белікової про лідсько-римський прототип як символ братського руху стосовно Братської ікони сумнівний і непереконливий (с. 66 – 74). Взагалі історичне тло іконографії образу й історія самого могилянського закладу, представлені у виданні дослідницею, викликають питання, які тут із зрозумілих причин не розглядаються.

⁵⁴ Кондаков П. Иконография Богоматери. Т. II. Петроград, 1915. С. 238. Лл. 117.

образ має основні елементи Братської ікони. Братська Богородиця – результат вдумливого пошуку іконописцем канонічного образу Божої Матері з благославляючою правою рукою Ісуса Христа. Відмінність Братської Богородиці від венеційського образу полягає у положенні голів Матері і Дитини – притулені щоками лики явно наслідують популярний образ Замилування.

Ще одне важливе спостереження за процесом «генерування» образу Братської Богородиці: наведене Кондаковим фото венеційського барельєфу Богоматері дає можливість порівняти її із рельєфним зображенням хреста-енколпіона Куп'ятицької Богородиці – збільшеною світлиною цієї втраченої пам'ятки⁵⁵ (рис. 17). Наскільки дозволяє бачити стара світлина, руки Богородиці та Дитини зведені саме у такому жесті, як зображено на Братській іконі. Окремим, поки не дослідженим питанням, є подібність образів енколпіону та венеційського мармурового барельєфу. Враховуючи давньоруське походження енколпіонів, Куп'ятицький хрест-ікона був добре відомий київським професорам, які самі привезли її до Києва задля спасіння від католицьких та унійних зазіхань, принаймні як про це писав Лазар Баранович⁵⁶. Близько 1660 р. хрест-енколпіон, як особлива святиня, був переданий до Софійського собору, а натомість Київське братство «явило» 1662-го року Братську ікону, яка повторила у своїй первісній легенді спасіння від «лядського» лиха.

Жест благословення руки Ісуса Христа разом з язвою на лику Богородиці є найважливішим елементом Братської ікони, хоча київський майляр не забув і про вкладену руку Сина Божого в Материнську долоню.

Експонування Братської ікони Богородиці на виставці в Національному художньому музеї України у 2019 р. показала проблеми реставрації пам'ятки, пов'язані з питаннями розуміння специфіки цієї святині: в першу чергу була реставрована (закрита) відома язва на лику Богородиці з поясненням про необхідність укріплення її викришених країв та посиланням на традицію реставрації ХІХ ст. Описуючи реставраційний процес, Галина Белікова, як куратор виставки, виказує своє бачення походження ікони: «Тобто ікона, яка існувала у Вишгороді у 1651 році і перемістилась до Києва у 1662 році (підкреслення – Т. Л.) не могла бути написана так, як експонована на виставці «Богоматір Братська». Стилiстичні ознаки експонованої ікони притаманні іконопису кінця ХVІІ–початку ХVІІІ століть, тож саме так і слід її датувати, хоч це й суперечить переказам. Однак це, безсумнівно, той самий

⁵⁵ НХМУ, Документально-архівний фонд. Ф. 33, №№ 1029, 1030. Опубліковане загальне фото ікони: Сінкевич Н. Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. К., 2011. С. 56 – 74

⁵⁶ Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. Изд. второе. Чернигов, 1865. № 72. С. 95 – 96. Люта Т. Куп'ятицька хрест-ікона: історія явлення, побутування, втрата та гіпотеза віднайдення // Київські збірники історії, археології, мистецтва і побуту. № II (2021). С. 199 – 229, 371 – 377.

образ, що, як стверджував монастир, прибув до Києва у 1662 р. і шанувався як чудотворний»⁵⁷. З підкресленої фрази видно, що авторка вірить в існування ікони у Вишгороді у 1651 р. та у її «переміщення» – приплиття Дніпром. Варто зауважити, що на першу половину XVII ст., а тим більше, на час Визвольної війни, Вишгород аж ніяк не був центром іконописного мистецтва. Але якщо допустити створення ікони саме там, то вона називалась би Вишгородською і була б відома з ранішого часу і саме там. Але такого не спостерігається. Натомість Могилянська колегія якраз і була тим місцем, де концентрувалися інтелектуальні сили, які створили її братську поетичну легенду-пісню. І саме там працювали визначні художники того часу: від братів Тарасевичів до Іларіона Мигури та ін. Головне – саме Могилянці було необхідно отримати якусь святиню замість переміщеної до Софійського собору Куп'ятицької ікони-хреста.

Обґрунтування вибору другого олійного шару ікони реставрації межі XVII – XVIII ст., як основного для сучасної реставрації, є непереконливим. На відміну від першого темперного шару, в якому було зроблено «поранення» (пошкодження сягає дерев'яної основи ікони), олійним шаром пізнішого поновлення було записано сакральну «язву» на лику Богородиці, визнаючи, що «поріз від шаблі... становить сакральну та історичну цінність, однак триста років тому його приховали. Висипання фарби на місці порізу заважає естетичному сприйняттю образу Богородиці, а, крім того, реставраційне доповнення не є незворотним і не шкодить іконі, лише запобігає подальшим руйнуванням країв верхнього шару навколо випадів». Таке «виправдання» обраного шляху реставрації, «не знищивши верхній шар», здається або визнанням неспроможності наявних музейних реставраційних засобів, або поганим уявленням про первісний шар ікони – «нинішнє уявлення про який неминуче неточний»⁵⁸. І те й інше не дають справжнього уявлення про цю пам'ятку. Здається, такі аргументи мало втішають, оскільки в результаті втрачена історично-політична, культурна та естетична основа виникнення ікони та її «забута» легенда про появу.

Також, за відсутності технічної бази музей змушений був робити рентген пам'ятки у медичному закладі «Борис», що навряд чи є методично правильним рішенням. Оже, завдання реставрації Братської ікони Богородиці залишилося невиконаним – відкрити/явити первісний образ, який навіть за наявними рентгенівськими знімками показує зовсім інші лики Божої Матері та Емануїла. Можливо, колись ікона Братської Богородиці таки буде явлена світові у своїй скорботній красі (рис. 18, 19).

⁵⁷ Явлення... С. 38 – 39.

⁵⁸ Явлення... С. 38 – 39.

THE MAIN RELIC OF THE KYIV-BRATSKY MONASTERY IS THE ICON OF THE BROTHERLY THEOTOKOS. MANIFESTATION AND USAGE

ABSTRACT. The article is devoted to the history of the appearance/creation of a famous Ukrainian iconographic monument – the icon of the Mother of God of Bratsky. The prerequisites for the emergence of the cult of this icon as the main shrine of the Bratsk Monastery complex, the main object of which at the time of the study was the wooden Epiphany Church, are investigated.

The purpose of the study is to identify the reasons for the appearance/creation of this monument, which lay in the context of the political, confessional and cultural life of Ukrainian society on the verge of historical turning points – during the punitive campaign of Lithuanian troops led by Prince Janusz Radziwiłł and the transition of Ukrainian territories from the Polish-Lithuanian Commonwealth to the Moscovite state as a result of the Moscovite-Polish war and the Eternal Peace.

Methods of analysis of existing iconographic monuments related to the icon of the Mother of God of Bratsk, as well as comparison of its existing image with monuments of world Christian art provide grounds for the analogies indicated in the article. The novelty of the article lies in the fact that, based on the presented sources, a different version of the genesis of the image of the icon and the history of its existence are revealed, which differs from the previously accepted one.

The conclusion of the article is to prove the error of the restoration of the monument without taking into account the main legend of the appearance and origin of the icon. The significance of this monument for cultural and political processes in Ukraine is indicated.

KEYWORDS: icon, Bratsky Monastery, Boris and Gleb Church, Mother of God, Brotherhood, Kupyatyska Icon-Cross, legend, image, Lazar Baranovich, Joanikiy Galyatovsky.

REFERENCES

1. Akty odnosyashiesya k istorii Yuzhnoj i Zapadnoj Rossii sobrannye i izdannye arheograficheskoy komissiiyeyu. T. III. SPb., 1861. S. 518
2. Akty odnosyashiesya k istorii Yuzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arheograficheskoyu komissiiyeyu. T. 4 (1657 – 1659). SPb., 1863. S. 45
3. Aleksandrovych V. (2008). «Bohoiavlennia» – novyi kyivskiy hrafichnyi panehiryk hetmanovi Ivanovi Mazepi. *Hetman Ivan Mazepa: postat, otochennia, epokha. Zb. nauk. Prats. Vidp. red. V. A. Smolii.* Kyiv. S. 301 – 312
4. Aleppskij Pavel. Puteshestvie antiohijskogo patriarha Makariya v Rossiyu v polovine XVII veka, opisannoe ego synom arhidiakonom Pavlom Aleppskim: (Po rukopisi Mosk. gl. arh. M-va inostr. del). Vyp. 1-5 / Per. s arab. [i predisl.] G. Murkosa. Moskva: O-vo istorii i drevnostej ros. pri Mosk. un-te. 1898. Vyp. 4. S. 186.
5. Belting Hans (2002). *Obraz i kult. Istoriya obraza do epohi ikusstva.* Moskva: Progress-Tradicija.. S. 502.
6. Golubcov A.P. (1902). K voprosu o Bratskoj ikone Bogomateri Bogoyavlenskoj cerkvi i starom korpuse Akademii. *Trudy XI arheologicheskogo sezda v Kyive.* 1899. Moskva. T. 2. S. 102 – 103
7. Golubjev T. S. (1901). *Kyivskaya akademiya v konce XVII i nachale XVIII stoletij.* Kyiv. S. 48
8. Hurbyk A. (2017). Oboronni boi za Kyiv ta zvlennia mista vid armii Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1651 r. *Ukraina Lithuanica.* Kyiv. T. IV. S. 53 – 72
9. Ivan Franko. Zibrannia tvoriv u piatdesiaty tomakh. T. 42. *Folklorystychni pratsi.* Kyiv, 1984. S. 340 – 346
10. Khyzhniak Z. (2001). Varlam Yasynskiy. *Kyivo-Mohylianska akademiia v imenakh. XVII – XVIII st.* Kyiv. S. 618
11. *Kyivskie eparhialnye vedomosti.* № 2. 16.01.1870. Otd. 2. S. 49 – 53
12. Kondakov P. (1915). *Ikonografiya Bogomateri.* T. II. Petrograd. S. 238. II. 117
13. Korniienko M. (2021). «Kyivska» medal kniazia Yanusha Radzyvilla (1612 – 1655): vid stvorennia do muzeinoho eksponata. *Kyivski zbirnyky istorii, arkhelohii, mystetstva ta pobutu.* № II. S. 230 – 255, 375 – 384
14. Kovalevska O. (2005). Do pytannia pro nepomichene. *Siverianskyi litopys.* № 4/5. S. 67 – 70.
15. *Kyivo-Mohylianska akademiia kin. XVII – poch. XIX st. Povsiakdennia istoriia. Zbirnyk dokumentiv.* Kyiv, 2005. S. 19
16. Lazarev V. *Istoriya vizantijskoj zhivopisi.* Elektronnij resurs: https://www.icon-art.info/book_contents.php?book_id
17. Liuta T. (2015). Zemelna vlasnist i status Bratskoho Bohoiavlenskoho monastyria / kolehii (Do 400-littia zasnavannia Kyivskoho bratsva ta shkoly). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* № 6. S. 106 – 130
18. Liuta T. (2021). Kupiatytskyi khrest-ikona: istoriia yavlennia, pobutuvannia, vtrata ta hipoteza vidnaidennia. *Kyivski zbirnyky istorii, arkhelohii, mystetstva ta pobutu.* # 2. S. 199 – 229.
19. Liuta T. (2013). Mohylianskyi «Theatrum Gloriorum» Ivana Mazepy. *Pamiatky Ukrainy.* № 1. S. 30 – 39.
20. Liuta T. (2012). Sofiia Kyivska ta Ivan Mazepa: teza Ilariona Myhury v konteksti Slova pro zakon i blahodat. *Ruthenica.* T. XI. C. 87 – 107
21. N.[ikolaj] P.[etrov] (1906). O Svyato-Duhovskoj cerkvi Kyivo-Bratskogo monastyria. *Kyivskaya starina.* № 3 – 4. S. 68 – 71
22. Pisma preosvyashennogo Lazarya Baranovicha s primechaniiyami. Izd. vtoroe. Chernigov, 1865. № 72. S. 95 – 96

23. Rusyna O. (2021). Kyiv chasiv Yanusha Radzyvilla (pytannia ikonohrafii). Kyiv.
24. Sinkevych N. (2011). Relikvii ta chudotvorni ikony Sofii Kyivskoi. Kyiv. S. 56 – 74
25. Skazanie o Kyivo-Bratskoj chudotvornoj ikone Bozhej Materi. Kyiv, 1900.
26. Sverbyhuz V. (2006). Ivan Mazepa v sarmatsko-roksolanskomu vymiri vysokoho baroko. Kyiv. S. 12
27. Titov F.I. (1918). Tipografiya Kyivo-Pecherskoj lavry. Istoricheskij ocherk. 1606 – 1616 – 1721. Kyiv Elektronnij resurs: <http://books.e-heritage.ru/book/10078139>
28. Ukrainska poeziia. Seredyna XVII st. Uporiadnyky V. I. Krekoten, M. M. Sulyma. Kyiv: Naukova dumka, 1992. Elektronnyi resurs: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto53.htm#istv16>
29. Yakovenko N. (2011). Kyivski profesory za lashtunkamy Hadiatskoi uhody (pro sporbu peretvorennia Mohylianskoj kolehii na universytet). *Kyivska akademiia*. Vyp. 9. Kyiv. S. 5 – 24
30. Yakovenko N. (2017). U poshukakh Novoho neba. Zhyttia I teksty Yoanykiiia Galiatovskoho. Kyiv. S. 597 – 684.
31. Yavlennia. Pamiatky Kyivskoho Bratskoho monastyria. Kyiv: NAMU, 2019.
32. Zatyliuk Ya. (2017). Ikona Kyivo-Bratskoi Bohorodytsi z kolektsii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy XVIII st.: pokhodzhennia, atrybutsiia ta istoriia. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*. № 2. S. 79 – 96.

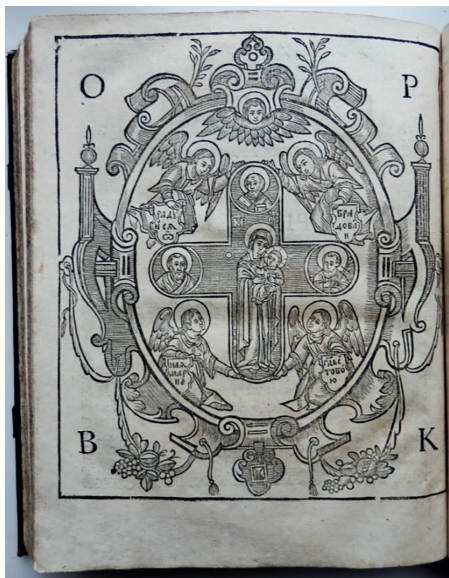

Рис. 1. Куп'ятицький хрест-ікона на гравюрі 1638 р. З видання «Тератургема» А. Кальнофойського. Світлина Т. Лютої.

Рис. 2. Трапезна церква Св. Бориса і Гліба (Сучасна Святодухівська церква) Києво-Могилянської академії. Світлина Т. Лютої.

Рис. 3. Братська ікона Богородиці з Емануїлом. Вигляд до реставрації. Світлина НХМУ.

Рис. 4. А. ван Вестерфельд. Портрет Януша Радзивіла. Джерело: <https://www.myslenedrevo.com.ua/ru/Sci/Kyiv/Islands/History/dnieper-valley-1240-half-XIX/kyiv-podil-xiv-xix/kyiv-podil-1648-1718>.

Рис. 5. А. ван Вестерфельд. Козацька атака на литовський флот на Дніпрі. 1651 р. Джерело: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/33/>

6. Рис. 6. Герб «Ясеньчик» К. Мокієвського з малюнка Домініка де ля Фліза. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Ф. 301. Спр. П 206. Арк. 53. Світлина Т. Лютої.

Рис. 7. Теза на честь освячення Богоявленського собору. Biblioteka Narodowa Warszawa, G. 65658.

Рис. 8. Богоявленський собор з тези на честь освячення Богоявленського собору 1695 р. Фрагмент.

Рис. 9. Братська ікона Богородиці з тези на честь освячення Богоявленського собору 1695 р. Фрагмент.

64

Рис. 10. Степан Ставицький. Гравюра братської ікони Богородиці. 1703 р. НБУ ім. В. Вернадського. Відділ образотворчих мистецтв, № 414/1.

Рис. 11. Іван Мигура. Теза на честь Гедеона Одорського. 1704 р. НБУ ім. В. Вернадського. Відділ образотворчих мистецтв. № 386 – мідна дошка, № 386/1 – відбиток XIX ст.

Рис. 12. Іларіон Мигура. Братська ікона Богородиці в кіоті. 1706 р. НБУ ім. В. Вернадського. Відділ образотворчих мистецтв. № 389/1.

Рис. 13. [Інокентій Щирський] Теза на честь Бориса Шереметьєва. 1713 р. З видання: Титов Ф. И. Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк. 1606 – 1616 – 1721. К., 1918.

Рис. 14. Ікона *Madonna del Perpetuo Socorro* – Богородиця Невтомної Допомоги. XV ст. Храм. Св. Альфонсо в Есквіліно в Римі. https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Our_Lady_of_Perpetual_Help

Рис. 15. Рафаель Саделер. Богоматір з Емануїлом. 1614 р. Явлення. Пам'ятки Братського монастиря. С. 89.

Рис. 16. Мадонна рушниці. Барельєф із собору Сан Марко. Венеція. XV ст. Кондаков П. *Іконографія Богоматери. Т. II, іл. 117.*

Рис. 17. Куп'ятицька Богородиця. Світлина НХМУ.

66

Рис. 18. Рентгенівське зображення ликів Богородиці та Емануїла з Братської ікони. Світлина НХМУ.

19. Братська ікона Богородиці в шатах. Фото НХМУ.